

Iwona Anna NDiaye

"Ziemski Homunculus" : z historii radzieckich eksperymentów w Nowej Gwinei i Suchumi

Echa Przeszłości 13, 261-283

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Iwona Anna NDiaye

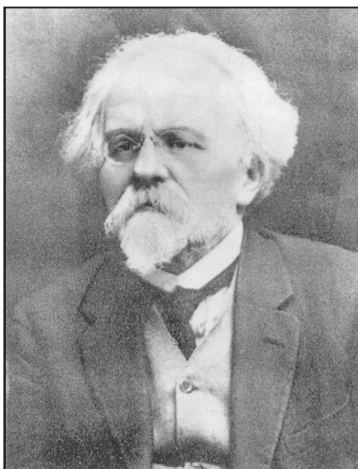
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

„ZIEMSKI HOMUNCULUS”¹. Z HISTORII RADZIECKICH EKSPERYMENTÓW W NOWEJ GWINEI I SUCHUMI

1 sierpnia 2010 r. w 140. rocznicę urodzin Ilji Iwanowicza Iwanowa (1870–1932) media rosyjskie ponownie podjęły temat badań genetycznych prowadzonych na początku XX wieku przez zapomnianego radzieckiego biologa².

¹ „Ziemski homunculus” – termin wprowadzony przez jednego z uczniów Iwanowa na określenie potomka będącego rezultatem skrzyżowania człowieka i małpy. W średniowieczu tak określano małego człowieczka (łac. *homunculus* zdrobn. od *homo*), karzełka, zwłaszcza stworzonego przez alchemika za pomocą magii. *Homunculus* miał wyglądać jak małe, pomarszczone dziecko. Istniało kilka poglądów co do sposobów powołania do życia *homunculusa*. Jedną z nich wykorzystywała korzeń mandragory, co wiąże się z wierzeniem, jakoby ta roślina miała wyrastać u stóp szubienicy w miejscu, gdzie spadała sperma wisielca, a następnie rozwijać się w człekokształtną istotę. Na przełomie XVII i XVIII w. Nicolas Hartsoeker, obserwując przez mikroskop plemniki w nasieniu, doszedł do wniosku, że dostrzega w nich małe postacie, które nazywał *homunculusami*. Dało to początek „teorii spermistów” uważających, że sperma zawiera w sobie miniaturowego, gotowego człowieczka, a embriion nie ma cech matki. *Homunculus* pojawiał się też w utworach literackich, np. w *Fauście* Goethego odznaczał się wyjątkową inteligencją i ogromnym pragnieniem przekształcenia się w istotę ludzką.

² Zob. m.in. С. Нехамкин, *Тот, кто родился от человека и обезьяны, – это человек или обезьяна?*, „Аргументы недели” z 28 lipca 2010. Dokumenty archiwalne o Iwanowie były wykorzystywane we współczesnych adaptacjach filmowych, zob. Г. Файман, *Дневник доктора Борменталья, или Как это было на самом деле*, „Искусство кино” 1991, nr 7, s. 94–100; nr 8, s. 77–81; nr 9, s. 155–160; nr 10, s. 155–160.

Ilja I. Iwanow (lata 20.)³

Ilja Iwanowicz Iwanow studiował fizjologię zwierząt na Uniwersytecie w Charkowie, a następnie w 1896 r. wyruszył w podróż, podczas której odbył praktyczne i teoretyczne kursy w Instytucie Pasteura w Paryżu. Do Petersburga powrócił w 1898 r., gdzie na potrzeby badań z zakresu fizjologii rozmnażania udostępniono mu laboratorium znanego biochemika M.W. Nienckiego (1847–1901) w Imperatorskim Instytucie Medycyny Eksperymentalnej. Przy wsparciu Iwana Pawłowa (1849–1936)⁴ zorganizował i kierował Laboratorium Urzędu Weterynarii w Petersburgu (późniejsze Laboratorium Biologii Rozrodu Instytutu Weterynarii Eksperymentalnej), a pod kierunkiem światowej

sławy embriologa Aleksandra Kowalewskiego (1840–1901)⁵ prowadził badania w Laboratorium Zoologicznym Akademii Nauk. Tytuł profesora otrzymał w 1907 r. W 1931 r. objął Katedrę Fizjologii Rozrodu Instytutu Weterynarii i Laboratorium Sztucznego Zapłodnienia w Ałma-Acie. Kierował także specjalną stacją zootechniczną, zorganizowaną na prawach filii petersburskiego laboratorium⁶ w rezerwacie Askania-Nowa⁷ na Ukrainie.

Radziecki uczony prowadził badania nad zwiększeniem pogłównia wyselekcjonowanego bydła i rasowych koni. Dysponując odpowiednim zapleczem laboratoryjnym, jeszcze przed rewolucją Iwanow stworzył podstawy sztucz-

³ Ta i następane fotografie pochodzą ze zbiorów archiwalnych Rosyjskiej Akademii Nauk, [online] <<http://www.freewebs.com/rossiianov/Pictures.doc>> [dostęp: 20.01.2011].

⁴ Iwan Pietrowicz Pawłow – rosyjski fizjolog, laureat Nagrody Nobla z medycyny w 1904 r.

⁵ Aleksander Onufriewicz Kowalewski – rosyjski zoolog i embriolog polskiego pochodzenia, który opisał m.in. kanał nerwowo-jelitowy. Na jego cześć przyznawany jest medal za osiągnięcia w dziedzinie embriologii. Studiował medycynę na Uniwersytecie w Heidelbergu, następnie był profesorem na Uniwersytecie w Sankt-Petersburgu. Jego bratem był paleontolog Włodzimierz Kowalewski.

⁶ Zob. И.И. Иванов, *Краткий отчет о деятельности физиологического отделения Ветеринарной лаборатории при Ветеринарном Управлении МВД*, Санкт-Петербург 1909–1913; idem, *Зоологический сад Ф.Э. Фальц-Фейна и его значение, как научно-зоотехнической станции*, „Труды Второго Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Москве” 1910, t. 4, s. 1254–1261.

⁷ Askania-Nowa (Instytut Hodowli Zwierząt Stepowych Askania-Nowa im. M.F. Iwanowa) – rezerwat doświadczalny utworzony w 1883 r. w obwodzie chersońskim na Ukrainie przez niemieckiego osadnika. Baron Eduard von Falz-Fein, właściciel ziemski i pionier ruchu ochrony przyrody w Rosji, zgromadził tam ponad 50 gatunków zwierząt. W 1887 r. założył też park dendrologiczny, nagrodzony podczas wystawy światowej w Paryżu (1889) złotym medalem za walory krajobrazowe i system nawadniający. W 1899 r. z półpustynnych regionów Mongolii sprowadzono tam konie Przewalskiego. W 1984 r. wpisany przez UNESCO na listę rezerwatów biosfery.

nej inseminacji⁸ zwierząt i jako pierwszy zastosował ją w hodowli koni. Eksperymenty te okazały się szczególnie cenne w okresie kolektywizacji⁹. Iwanow był ponadto prekursorem zastosowania sztucznego zapłodnienia w celu skrzyżowania domowych zwierząt z ich dzikimi odpowiednikami¹⁰. Stworzył całą szkołę zootechników i weterynarzy, którzy kontynuowali rozpoczęte przez niego eksperymenty. Wyniki swoich badań opublikował w licznych publikacjach krajowych i zagranicznych (m.in. *Sztuczne zapłodnienie u ssaków. Badanie eksperymentalne; Sztuczne zapłodnienie zwierząt domowych; Sztuczna inseminacja zwierząt domowych i in.*)¹¹.

O ile prace Iwanowa wywoływały żywe zainteresowanie akademickich uczonych i drzwi najlepszych laboratoriów były dla niego zawsze otwarte, o tyle praktycy – specjaliści w dziedzinie zootechniki i rozmnażania zwierząt domowych – odnosili się do jego eksperymentów z rezerwą¹². Niezależnie

⁸ Inseminacja domaciczna IUI (*intrauterine insemination*) – procedura polegająca na wprowadzeniu za pomocą specjalnego cewnika (katetera) bezpośrednio do jamy macicy odpowiednio przygotowanego nasienia partnera, które dzięki temu omijają barierę śluzu szyjkowego i unikają uszkodzenia przez znajdujące się w nim przeciwciała. Jeśli wprowadza się nasienie od dawcy, mówimy o inseminacji nasieniem dawcy AID (*artificial donor insemination*).

⁹ Zastosowanie inseminacji pozwalało zapłodnić do 500 kobył przez jednego ogiera, podczas gdy przy naturalnym zapłodnieniu możliwe byłoby zapłodnienie 20–30 kobył. W 1914 r. dzięki sztuczному zapłodnieniu pojawiło się 6 804 koni. Na południu Rosji prowadzono także masowe doświadczenia na owcach. Szerzej na ten temat zob.: И.И. Иванов, *Краткий отчет...*; idem, *On the use of artificial insemination for zootechnical purposes in Russia*, „The Journal of Agricultural Science” (London) 1922, t. 12, s. 244–256.

¹⁰ Iwanow „produkował” zebro-osły, jelenio-byki, bizonu-krowy. Skrzyżował mysz ze świnką morską, zającą z królikiem, otrzymał nawet potomstwo szczurzo-mysie. W 1901 r. jako pierwszy skrzyżował zebrową z koniem Przewalskiego, stwarzając tzw. zebroideę. Zob. na ten temat: D. Catchpole, *Zenkey, zonkey, zebra donkey*, „Creation” 2004, nr 26; P. Bell, *Resurrecting a „prehistoric” horse*, „Creation” 2004, nr 26, s. 46–51.

¹¹ Rezultaty badań naukowych Iwanowa upowszechniono w publikacjach: И.И. Иванов, *Искусственное оплодотворение у млекопитающих. Экспериментальное исследование*, „Архив биологических наук”, 1906, t. 12, nr 4–5, s. 376–509. Tekst był także opublikowany we francuskiej wersji czasopisma „Archives des sciences biologiques” (1906, t. 12, nr 4–5, s. 377–511); И. Иванов, *Искусственное оплодотворение домашних животных. Для ветеринарных врачей, сельских хозяев и коннозаводчиков*, Санкт-Петербург 1910; idem, *Искусственное оплодотворение млекопитающих как зоотехнический метод*, „Труды Второго Всероссийского съезда ветеринарных врачей в Москве” 1910, t. 4, s. 1205, 1209; idem, *Искусственное осеменение домашних животных*, „Скотовод” 1930, nr 7–9. Pełną bibliografię publikacji Iwanowa zob.: П.Н. Скаткин, *Илья Иванович Иванов – выдающийся биолог*, „Вестник животноводства” 1948, t. 4.

¹² Zob. m.in. К-ий, *По поводу искусственного оплодотворения*, „Ветеринарная жизнь” 1912, s. 676–677; Р. Благоев, *Опыты искусственного оплодотворения лошадей в Мариупольском уезде весной 1912 года*, „Ветеринарное обозрение” 1912, s. 784–788; С. Ковалевский, *Об искусственном оплодотворении*, „Ветеринарная жизнь” 1913, s. 119–121; В.А. Щекин, *Несколько слов об искусственном оплодотворении (дискуссионно)*, „Коннозаводство и коневодство” z 26 października 1922, s. 1. O zagrożeniach wynikających z zastosowania „nienaturalnej” inseminacji w późniejszych publikacjach pisali m.in. F.H.A. Marshall i J. Hammond, *Fertility and animal-breeding*, „Ministry of Agriculture and Fisheries” (London) 1937, nr 39, s. 20; K. Rossiiianov, *Beyond species: Ilya Ivanov and his experiments on cross-breeding humans with anthropoid apes*, „Science in Context” 2002, t. 15, s. 277–316. O atmosferze wokół badań Iwanowa pisał także jego młodszy kolega, uczony, znany embriolog M.M. Zawadowski – zob. М.М. Завадовский, *Страницы жизни. История одного исследования*, Москва 1991, s. 69–70.

jednak od tego w 1909 r. zdołał zorganizować własne laboratorium (Wydział Fizjologiczny Laboratorium Weterynarii przy Urzędzie Weterynarii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych). Właśnie weterynarze, a nie specjaliści w dziedzinie zootechniki stali się prekursorami opracowanej metody, którą wkrótce można było stosować w warunkach nielaboratoryjnych. Sukces i upowszechnienie metody Iwanowa wiązały się z faktem, że jej nauczanie przekształcono w system kursów dokształcających, poza tym Zarząd Główny państwowej hodowli koni – zainteresowany polepszeniem jakości koni kawaleryjskich – sfinansował zakup niezbędnego instrumentarium¹³.

Zorganizowanie własnego laboratorium było możliwe dzięki wsparciu najważniejszych w tym czasie radzieckich uczonych: Iwana Pawłowa, Władimira Szymkiewicza (1858–1923)¹⁴, a także Wiaczesława Zaleńskiego (1875–1923)¹⁵. Istotne, że W. Nagorski – jeden z czołowych rosyjskich weterynarzy – pozostawał w dobrych stosunkach z ówczesnym ministrem spraw wewnętrznych i przewodniczącym rady Ministrów Piotrem Stołypinem (1862–1911)¹⁶, a to ułatwiało pozyskiwanie niezbędnych środków finansowych¹⁷.

Prace badawcze zahamował rok 1914, gdyż wielu specjalistów weterynary zostało zmobilizowanych¹⁸. Po przeniesieniu Centralnego Laboratorium w 1918 r. do Moskwy Iwanow z niejasnych przyczyn został zmuszony pozostawić stworzony przez niego Wydział Fizjologiczny i „od zera”, w warunkach totalnego chaosu, tworzyć nowe laboratorium – Centralną Stację Badawczą Rozrodu Zwierząt Domowych przy Narodowym Komitecie Rolnictwa. Warto przypomnieć, że w tym okresie nauka i technika zajmowały znaczące miejsce w planach bolszewików. W 1921 r. sowiecki rząd zaczął wysyłać lojalnych uczonych za granicę, np. prof. Iwanowowi powierzono zakup niezbędnych

¹³ Na temat zakupu instrumentarium do badań i zabiegów inseminacji zob.: С. Ковалевский, *Об искусственном оплодотворении*, „Ветеринарная жизнь” 1913, s. 119–121.

¹⁴ Władimir Michajłowicz Szymkiewicz – rosyjski zoolog, profesor Uniwersytetu Petersburskiego, akademik Rosyjskiej Akademii Nauk (1920). Teoretyk teorii ewolucji.

¹⁵ Wiaczesław Rafałowicz Zaleński – rosyjski botanik-fizjolog, profesor (od 1916) i rektor (1918) Instytutu Rolnictwa w Saratowie. Autor podręczników do anatomii i fizjologii roślin; Kierownik Pracowni Botaniki Użytkowej w Stacji Rolniczej w Saratowie; kierownik Laboratorium Zoologicznego Akademii Nauk (objął funkcję po śmierci Kowalewskiego). Jako jeden z pierwszych zajmował się badaniami ekologicznej fizjologii roślin.

¹⁶ Piotr Arkadiewicz Stołypin – rosyjski działacz polityczny, m.in. gubernator w Saratowie, minister spraw wewnętrznych, premier. W historii utrwalił się jako reformator, człowiek, który stłumił rewolucję 1905–1907. Przeżył 11 zamachów, które organizowano na jego życie.

¹⁷ Zob. И.И. Иванов, *Краткий отчет...*; listy Iwanowa (ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 519, 520, 522, 524); korespondencja Nagorskiego i Pawłowa, zob. *Переписка И.И. Павлова*, ред.-сост. Н.М. Гуреева, Е.С. Кулябко, Л.В. Меркулов, Ленинград 1970, s. 84–85; ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Д. 374; O. Elina, *Planting seeds for the revolution: The rise of Russian agricultural science, 1860–1920*, „Science in Context” 2002, t. 15, s. 209–237.

¹⁸ Zob. korespondencję Iwanowa i N.J. Kuzniecowa: *Иванов – Н. Я. Кузнецову (1928)*, Санкт-Петербургский филиал Архива РАН (ПФА РАН), Ф. 793 (Н. Я. Кузнецов), Оп. 2, Ед. хр. 274, Л. 21.

narzędzi do sztucznego zapłodnienia¹⁹. Podczas podróży zagranicznej w 1922 r. po blisko dziesięcioletniej przerwie odwiedził Niemcy i Francję, w tym Instytut Pasteura w Paryżu.

Iwanow wszedł do historii nauki jako pionier masowego zastosowania sztucznego zapłodnienia zwierząt domowych, a jego metoda była szeroko stosowana w Rosji już przed I wojną światową, tj. 25-30 lat wcześniej niż w krajach Europy i Ameryki²⁰. Prace Iwanowa w dziedzinie fizjologii i biologii sztucznego zapłodnienia naczelnych były w tamtych czasach sensacyjne. Dlatego uczeni z Niemiec, Australii, Japonii i Ameryki specjalnie przyjeżdżali do Rosji, aby zapoznać się z metodami radzieckiego uczonego.

Co stało się zasadniczym impulsem do wyprowadzenia „zacofanej” carskiej Rosji na pozycję światowego lidera? Zasadniczy z pewnością pozostawał fakt, iż zaskakujące idee Iwanowa znalazły wsparcie u patronów: carskich biurokratów przed rewolucją i bolszewików po rewolucji właśnie dzięki poczuciu zacofania i chęci, bez względu na cenę, „dogonienia” krajów rozwiniętych. Jak się wkrótce okazało, badania na zwierzętach były jedynie do tego wstępem. Profesor Iwanow przymierzał się do eksperymentów z udziałem człowieka, którego chciał skrzyżować z przedstawicielem gatunku naczelnych. Jednakże właściciel rezerwatu Askania-Nowa – baron Eduard von Falz-Fein i mecenas Instytutu Medycyny Eksperymentalnej – hrabia A.P. Oldenburski, ludzie znani i majątni, chociaż interesowali się pracami profesora, odmówili finansowania śmiałego eksperymentu. Drażliwe zagadnienie ocenowano także w przygotowanej w tym czasie rozprawie naukowej (monografia pt. *Sztuczne zapłodnienie u ssaków...*). Dopiero w 1910 r. na Międzynarodowym Kongresie Zoologów w Graz (Austria) Iwanow wystąpił z wykładem, w którym oficjalnie wskazał na możliwości otrzymania hybrydy człowieka i małpy. Należy przy tym podkreślić, że Iwanow nie był osamotniony w swojej wizji. Grupa radzieckich uczonych, którzy go wspierali lub przynajmniej nie odrzucali jego badań naukowych, była dość reprezentatywna. Znalazły się wśród nich takie sławy, jak: Iwan Pawłow, Nikołaj Wawilow (1887–1943)²¹,

¹⁹ Na temat dewiz przyznanych w związku z podróżą zagraniczną Iwanowa przez Narodowy Komitet Ziemski zob. Protokół nr 244 z dnia 24 sierpnia 1921 r., ГАРФ, Ф. Р-130 (ЧК РСФСР), Оп. 5, Ед. xp. 429, Л. 6. Zob. także sprawozdanie z wyjazdu służbowego Iwanowa z 1922 r., ЦГАМО, Ф.837, Оп. 1, Ед. xp. 927.

²⁰ Por. *The Artificial Insemination of Farm Animals*, pod red. E. Perry'ego, New Brunswick 1955, s. 5–8; C.E. Folsome, *The status of artificial insemination: a critical review*, „American Journal of Obstetrics and Gynecology” 1943, t. 45, s. 915–927.

²¹ Nikołaj Wawilow – rosyjski biolog, genetyk (brat fizyka Siergieja Wawilowa), członek Akademii Nauk ZSRR (1923), akademik (1928). Laureat Nagrody Leninowskiej z 1926 r., w latach 1933–1940 kierował Instytutem Genetyki ZSRR. Jego sprzeciw wobec antydarwinowskiej i antygenetycznej teorii Łysenki doprowadził do tego, że 6 sierpnia 1940 r. został aresztowany i 6 lipca 1941 r. skazany na śmierć pod zarzutem udziału w szpiegowskiej organizacji i zwalczania łysenkizmu. Wyrok zamieniono na 20 lat łagru, z tym że skierowano go nie do łagru, a do więzienia w Saratowie. W wyniku wyczerpania warunkami śledztwa i uwięzienia wkrótce zmarł.

Władimir Wiernadski (1863–1945)²². Profesorowie podkreślali wagę badań z punktu widzenia ideologii (nadchodził rok 1924) oraz możliwości ich wykorzystania w celach antyreligijnej propagandy. Za granicą swoje poparcie wyrazili przede wszystkim uczeni francuscy: bakteriolog Pierre Paul Émile Roux, mikrobiolog Albert Calmette, weterynarz Camille Gubin, fizyk Paul Langevin. Iwanow otrzymał także konkretne wsparcie Francji, a konkretnie Instytutu Pasteura, który gotów był udostępnić dla doświadczeń zwierzęta, a także pomieszczenia laboratoryjne specjalnej stacji badawczej w Afryce.

Sluchacze Uniwersytetu Robotniczego podczas wycieczki do Państwowego Muzeum Darwinowskiego w Moskwie (lata 20. XX w.)

Poparcie naukowców zagranicznych wydaje się oczywiste. Wszak na początku XX w. zagadnienie hybrydyzacji człowieka i małpy zaczęło przyciągać uwagę wielu biologów. W tym samym czasie w Belgii, Francji, Niemczech i USA rodziły się podobne idee, w których naturalnie nawiązywano do wypowiedzi Darwina z 1871 r. na temat pochodzenia człowieka oraz ewolucjonisty Ernsta Haeckela²³. Zastosowanie skrzyżowania człowieka z człekokształtnymi małpami w 1908 r. zaproponował holenderski naturalista Bernelot Moens, przy czym w odróżnieniu od swoich poprzedników postanowił zreferować

²² Władimir Iwanowicz Wiernadski – rosyjski badacz, myśliciel i działacz społeczny, w latach 1898–1911 profesor Uniwersytetu Moskiewskiego (odszedł z uczelni na znak protestu przeciwko szykanowaniu studentów), akademik Rosyjskiej Akademii Nauk (1917) i Petersburskiej Akademii Nauk (1925), pierwszy przewodniczący Akademii Nauk Ukrainy (1919), laureat Odznaczenia Państwowego ZSRR (1943). Był prekursorem współczesnej nauki o Ziemi – geochemii, biochemii, radiogeologii, hydrogeologii i in., a w centrum jego badań naukowych pozostawała nauka o biosferze i jej ewolucji.

²³ Zob. P.J. Bowler, *Theories of human evolution: A century of debate, 1844–1944*, London 1986.

kwestię w bardziej przystępnej formie. Opracowana przez niego broszura pod pretensjonalnym tytułem *Prawda. Badania eksperymentalne o pochodzeniu człowieka* była przeznaczona nie tyle do uczonych, co do szerokiej opinii publicznej²⁴. Autor chciał wywołać powszechne zainteresowanie w celu zebrania środków finansowych na planowaną ekspedycję do Francuskiego Konga, gdzie planował przeprowadzanie eksperymentów z zapłodnieniem szympanśów i goryli ludzką spermą. Podobne publikacje w latach 30. pojawiały się także w USA²⁵.

Zatem przypadek Iwanowa to nie rezultat jakiegoś szczególnego bolszewickiego cynizmu (choć to także miało miejsce). Z tą wszakże różnicą, że w ZSRR postanowiono idee te wdrożyć w życie. W 1926 r. w Moskwie powstaje Instytut Transplantacji Krwi, gdzie zabiegi wykonywane przez Aleksandra Bogdanowicza na oczach licznej publiczności przeradzają się w swoiste spektakle. Warto w tym kontekście przypomnieć ówczesną medyczną sensację: operacje francuskiego chirurga (rosyjskiego pochodzenia) Siergieja Woronowa (1866–1951), który „odmładzał” podstarzałych pacjentów, dokonując chirurgicznego przeszczepu tkanki jąder małpy do jąder mężczyzny²⁶. W 1925 r. w samej Moskwie przeprowadzono 14 takich operacji, a na całym świecie około kilku tysięcy²⁷. Zagadnienia etyki wobec spektakularności odkryć w zakresie medycyny odchodziły wówczas na dalszy plan. W. Wiersajew w *Notatkach lekarza (Zanucku wpraca, 1900)* z irytacją podkreślał, że tylko jedna spośród rosyjskich gazet medycznych osądziła lekarzy, którzy „w celach naukowych” wszczepiali zdrowym ludziom kiłę lub gruźlicę (doświadczenia tłumaczono

²⁴ O zainteresowaniu hybrydami poza sferą nauki, przede wszystkim w literaturze XVIII–XIX w., zob.: R. Morris, D. Morris, *Men and Apes*, London 1966, s. 54–82. Por. także powieści, które pojawiły się w XX w.: Vercors [J. Bruller], *Les animaux dénaturés*, Paris 1952; M. Crichton, *Congo*, London 1980; P. Hong, *The woman and the ape*, tłum. B. Haveland, Toronto 1997.

²⁵ Zob. H.M.B. Moens, *Truth: Experimental researches about the descent of man*, London 1908; P.G. Mahoudeau, *L'origine de l'homme au point de vue expérimental*, „Revue de l'École d'anthropologie” 1909, s. 149–155; Ernst Haeckel over *Bastaardering*, „Vakblad voor Biologen” 1960, nr 7, s. 132; korespondencja Haeckela znajdująca się w archiwum Ernst Haeckel Haus, Universität Jena; P. de Rooy, *In search of perfection: The creation of missing link*, [w:] *Ape, man, apeman: Nhangving views since 1600*, pod red. R. Corbeya, B. Theunissen, Leiden 1995, s. 195–207; D. Haraway, *Primate visions: Gender, race, and nature in the world of modern science*, London 1989, s. 72; C.J. Hardin, G. Liebherr, O. Fairchild, *Artificial insemination in chimpanzees*, „International Zoo Yearbook” 1975, t. 15, s. 132–134; D.E. Martin, Ch.E. Graham, K.G. Gould, *Successful artificial insemination in the chimpanzee*, „Symposia of the Zoological Society of London” 1978, t. 43, s. 249–260.

²⁶ Błędność założeń w badaniach Woronowa była oczywista już w latach 30. Szerzej na ten temat zob.: D. Hamilton, *The monkey gland affair*, Londyn 1986; R. Oriol, *Serge Voronoff, „Xenotransplantation”* 2001, nr 8 (2), s. 149–150.

²⁷ Na temat „operacji odmładzających” w ZSRR zob.: *Омоложение. Сборник статей*, pod red. Н.К. Кольцова, Москва 1923; *Омоложение: Второй сборник статей*, pod red. Н.К. Кольцов, Москва 1924; М.Б. Мирский, *История отечественной трансплантологии*, Москва 1985. Czasopismo „Ogoniok” („Огонек”) opublikowało dziennik jednego z mężczyzn, którzy zdecydowali się na tego typu zabiegi Woronowa.

koniecznością dogłębnego zbadania choroby oraz wynalezienia nowych lekarstw). W radzieckiej nauce powszechnie stosowano zasadę: „jeśli nie wolno, ale ludzkość potrzebuje – to troszeczkę można” („если нельзя, но для человечества нужно, – то немножко можно”)²⁸.

Niemłody i schorowany Iwanow rozumiał, że jeśli chce z wynikami swoich badań zapisać się w historii medycyny, musi znaleźć jakieś wsparcie. W 1922 r. zwrócił się z prośbą o pomoc do naukowców z zagranicy, w tym do dawnego znajomego, amerykańskiego biologa – R. Pearla²⁹. Po upływie dwóch lat projekt zgadza się wesprzeć Instytut Pasteura. W liście z 12 czerwca 1924 r. dyrektor Instytutu Pierre Paul Émile Roux, a także jego zastępca Albert Calmett określają doświadczenia jako „możliwe i oczekiwane”. Rok później Calmett wesprze eksperymenty w jeszcze bardziej energiczny sposób, pisząc o ich „światowym znaczeniu”³⁰. Brakuje jedynie środków finansowych. Z wycieńczeń profesora Iwanowa wynikało, że roczne badania zabezpieczyłaby kwota 15 tys. dolarów (co w tym czasie stanowiło równowartość 30 tys. rubli). 17 września 1924 r. Iwanow zwraca się o pomoc do Anatolia Łunaczarskiego³¹ i Aleksandra Curupy³², argumentując, że jego badania leżą „w interesie nauki rosyjskiej i propagandy wśród mas światopoglądu przyrodniczo-histerycznego”³³. Do prośby dołącza pisma polecające francuskich uczonych oraz Nowikowa, którego zdaniem doświadczenia „będą mogły być wykorzystane w walce z idealizmem i witalizmem”, a także w „propagandzie naukowo-materialistycznej (antyreligijnej)”³⁴.

²⁸ Eksperymenty medyczne oraz odkrycie w dziedzinie biologii i medycyny to motyw wielu rosyjskich powieści lat 20. i 30. XX w. Zob. m.in. *Psie serce* (*Собачье сердце*) Michaiła Bułhakowa, *Człowiek-ryba* (*Человек-амфибия*) Aleksandra Bielajewa, artykuły Maksyma Gorkiego.

²⁹ Zob. *Иванов – Р. Перлу*, 21.04.1922, American Philosophical Society Library. R. Pearl Papers.

³⁰ Zob. *А.М. Безредка – Л.А. Тарасевичу*, 12.07.1924, Архив РАН (РАН), Ф. 1538 (Тарасевич), Оп. 4, Ед. хр. 51; *Э. Ру и А. Кальметт – Иванову*, 12.06.1924, *А. Кальметт – Иванову*, 9.04.1925, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. Хр. 429, Л. 3–5; В.И. Вернадский, *Дневники. Март 1921 – август 1925*, Москва 1998, s. 141.

³¹ Anatolij Wasiljewicz Łunaczarski (1875–1933) – radziecki filozof, teoretyk kultury i publicysta. Urodził się w rodzinie inteligentkiej, ukończył szkołę średnią w Kijowie, następnie wyjechał do Zurychu na studia, odbył także podróże do Włoch i Francji. W latach 1917–1929 był ludowym komisarzem oświaty w rządzie bolszewickim, rzecznikiem oraz propagatorem organizowania państwowej opieki nad dziećmi i młodzieżą, zastąpienia rodziny przez organizacje społeczne. W 1930 r. został członkiem Akademii Nauk ZSRR, a 1933 r. ministrem pełnomocnym ZSRR; zmarł w drodze na tę placówkę.

³² Aleksander Curupa (1870–1928) – radziecki działacz państwowy i partyjny. Członek Centralnego Komitetu Wydawniczego ZSRR (1–4 kadencja), członek KC WKP(b) (1923–1928), inicjator wprowadzenia w kraju dyktatury aprowizacyjnej (wprowadzona na mocy dekretu z 13 maja 1918 r.), jeden z organizatorów oddziałów aprowizacyjnych.

³³ И.И. Иванов, *Докладная записка народному комиссару просвещения А.В. Луначарскому*, 17.09.1924, Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. А-2306 (Наркомпрос), Оп. 69, Ед. хр. 131, Л. 2–11.

³⁴ *Новиков С.Н. – А.В. Луначарскому*, 18.09.1924, ibidem, Л. 2–3.

Iwanow miał także swoich (nielicznych wprawdzie!) oponentów, którzy wyrażali wątpliwości co do możliwych sukcesów tych doświadczeń. Należał do nich m.in. profesor Iwancow, konsultant naukowy Centralnej Nauki RSFSR. Kosztorys zaproponowany przez Iwanowa, a konkretnie kwota wydzielona na opłacenie osób uczestniczących w eksperymencie, wydawała się niewystarczająca. Poza tym istniało ryzyko, że doświadczenia mogły się przeciągnąć na lata. Wszak różnica między długością ciąży u człowieka i małpy wynosi 280 dni, a w celu określenia stopnia biologicznego pokrewieństwa konieczne jest nie tylko wyhodowanie hybryd, ale i otrzymanie od nich nowego pokolenia. W oficjalnej notatce, którą skierowano do Narodowego Komitetu Oświaty, podkreślano: „z propozycji profesora Iwanowa trzeba zrezygnować, uwzględniając materialne możliwości RSFSR i małe prawdopodobieństwo sukcesów planowanych doświadczeń. Poza tym przy obecnej koniunkturze politycznej Centralna Nauka negatywnie odnosi się do samej istoty doświadczeń sztucznego krzyżowania człowieka z małpą, jako że te doświadczenia mogą wywołać całkowicie odwrotny efekt ze strony szerokich mas”³⁵. Negatywną opinię wyraził też stary członek partii F.N. Pietroń, w rezultacie czego odmówiono finansowego wsparcia badań Iwanowa.

W 1925 r. plan Iwanowa decyduje się wesprzeć Nikołaj Gorbunow (1892–1938), z wykształcenia chemik-technolog kierujący Radzieckim Komitetem Narodowym (Совнарком) i jeden z aktywnych organizatorów radzieckiej nauki w latach 20. Gorbunow przez kolejne pięć lat niestrudzenie będzie starał się pomagać Iwanowowi. Jego kontakty partyjne i rządowe (sekretarz przewodniczącego RKN – Włodzimierza Lenina w latach 1917–1920) oraz zajmowane stanowisko dawały w tym względzie dodatkowe możliwości. Korzystając ze swoich uprawnień, 21 września 1925 r. Gorbunow włączył omówienie projektu Iwanowa do porządku posiedzenia Komisji Finansowej RKN i podjął decyzję o asygnowaniu ze środków komitetu 10 tys. dolarów na rzecz Akademii Nauk. Środki te można było wykorzystać jedynie na finansowanie ekspedycji Iwanowa do Afryki, zaś zgodę samej akademii planowano uzyskać w terminie późniejszym. Kilka dni później decyzja została zatwierdzona przez członka Biura Politycznego, zastępcę przewodniczącego KRN i przewodniczącego Rady Pracy i Obrony L.B. Kamieniewa, który 25 września poinformował o tym na posiedzeniu Rady³⁶.

Co przyciągało uwagę Gorbunowa? Możliwości wykorzystania tych doświadczeń w charakterze broni propagandy antyreligijnej wśród „zacofanych

³⁵ Н.А. Иванцов, *Заключение по вопросу об отпуске средств проф. Иванову на производство опытов по получению помесей между человеком и высшими обезьянами*, ГАРФ, Ф. А-2306, Оп. 69, Ед. хр. 131, Л. 13–15; *резолуция Ф. Н. Петрова*, ibidem, Л. 13; *Докладная записка Главнауки*, ibidem, Л. 12.

³⁶ Zob. *Секретное приложение к протоколу № 219 (СТО) заседания Административно-финансовой комиссии*, 21.09.1925, ГАРФ, Ф. Р-5446 (СНК), Оп. 72 (документы Л. Б. Каменева), Ед. хр. 216, Л. 47; *Секретные протоколы Совета труда и обороны. Заседание от 25.09.1925. Протокол № 184-с*, ibidem, Ед. хр. 195, Л. 216.

mas” czy też ważkość z punktu widzenia nauki? Niestety, nie dysponujemy korespondencją Gorgonowa i Iwanowa ani stenogramami z posiedzeń Rady. Z zachowanych materiałów archiwalnych nie wynika, że ewentualne hybrydy miałyby być przeznaczone do jakiś „tajnych” celów, tym bardziej że kilka publikacji o doświadczeniach Iwanowa zmieściła już radziecka prasa. Gorbunow otwarcie mówi o nich podczas rozmów dotyczących współpracy kulturalnej i naukowej pomiędzy Francją a ZSRR, które w październiku 1915 r. prowadzi w Paryżu z francuskimi uczonymi, w tym z Paulem Langevinem³⁷. Ponadto Iwanow ogłasza swoje zamierzenia podczas wykładów, m.in. 30 września 1925 r. w Akademii Nauki w Leningradzie na zaproszenie sekretarza akademii S.F. Oldenburga³⁸.

Jednak Akademia Nauk nie zamierzała narażać swojej reputacji ani brać na siebie pełnej odpowiedzialności wobec ryzyka skandalu i negatywnej reakcji obywateli. Dlatego w oficjalnym upoważnieniu wydanym przez akademię, podając cel podróży, ograniczono się do „hybrydyzacji antropoidalnych małp”, chociaż podczas wystąpienia w akademii Iwanow otwarcie mówił o doświadczeniach z udziałem człowieka. O takim zakresie eksperymentów była mowa także w przedstawionych przez niego dwóch listach polecających³⁹. Natomiast nikt z akademików, nawet N. Iwanow, który negatywnie odniósł się do możliwości tych doświadczeń, nie podejmował kwestii moralnych⁴⁰.

W 1926 r. radzieckie gazety, w tym także „Вечерняя Москва” poinformowały czytelników o planowanej ekspedycji Iwanowa. Bezpośrednio do profesora zaczęły lawinowo napływać listy od osób, które gotowe były wziąć udział w ekspedycji (w większości nieodpłatnie). Wśród nich byli nie tylko lekarze i pracownicy naukowcy, ale także prości ludzie, chłopi. Jednak gdy w lutym 1926 r. Iwanow wyrusza do Francuskiej Gwinei (obecnie Republika Gwinei),

³⁷ O Gorbunowie i jego roli jako patrona badań naukowych Iwanowa zob.: Николай Петрович Горбунов: Воспоминания, статьи, документы, сост. А.Н. Горбунов, Г.А. Саввина, А.П. Трошина, Москва 1986, s. 5–41; А.А. Пархоменко, Академик Н.П. Горбунов, [w:] *Репрессированная наука*, Ленинград 1991, s. 408–423; К.О. Россиянов, Н.П. Горбунов и организация советской науки (Интервью К.О. Россиянова с А. Н. Горбуновым), ВИЕТ 2004, nr 3, s. 89–102; Горбунов Н.П. – И.И. Мирошникову, 9.10.1925, ГАРФ, Ф. Р-5446, Оп. 37, Ед. хр. 62, Л. 12.

³⁸ Zob. И.И. Иванов, В Физико-математическое отделение Всесоюзной Академии наук, 30.09.1925, ПФА РАН, Ф. 1, Оп. 2, Ед. хр. 22 (Приложения к протоколу заседания Отделения физико-математических наук № XIII. 30.09.1925 г.), Л. 51–52; Протокол XIII заседания Отделения физико-математических наук. 30.09.1925, ПФА РАН, Ф. 1, Оп. 1а, Ед. хр. 174, Л. 91.

³⁹ Zob. Korespondencja, ПФА РАН, Ф. 1, Оп. 2 (1925), Ед. хр. 22, Л. 49–50; Удостоверение АН СССР Иванову И. И. о командировке в Африку. 30.01.1926, nr 93; kopia potwierdzona za zgodność z oryginałem, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 968.

⁴⁰ Zob. Вавилов Н.И. – И.И. Иванову, 27.01.1926, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 342. Publikacja: Н.И. Вавилов. Из эпистолярного наследия, 1911–1928, [w:] *Научное наследство*, Москва 1980, t. 5, s. 251–252; Г.А. Кожевников, О необходимости устройства центрального обезьятника, 15.09.1925 (Копия), Архив Национального НИИ общественного здоровья (dawny НИИ им. Н. А. Семашко), Ф. 28 (В.Д. Шервинский), Оп. 12, Ед. хр. 1, Л. 93–94. Oryginał listu Kozewnikowa znajduje się w Archiwum Instytutu Eksperymentalnej Patologii i Terapii w Suchumi, zob. Э.П. Фридман, История Сухумского питомника обезьян в аспекте развития медико-биологических исследований на приматах. Дисс. на соискание ученой степени канд. биол. наук, Сухуми 1967, s. 1.

wszyscy ochotnicy pozostają w swoich domach. W Paryżu dołączy do niego jedynie syn, 22-letni student Uniwersytetu Moskiewskiego, w przyszłości znany radziecki biochemik, członek korespondencyjny Akademii Nauk Medycznych ZSRR. Celem ekspedycji Iwanowa było stworzenie hybrydy człowieka i małpy człekokształtnej (szympansa lub goryla). Zamiar był następujący: pojmać samicę szympansa i sztucznie zapłócić ją ludzką spermą.

14 listopada 1926 r. Iwanow z synem przybywają do Konakry⁴¹, a następnie jadą do miasteczka Kindia w zachodniej Gwinei. Miejsce to udostępnił im Instytut Pasteura. Była to placówka zajmująca się hodowlą naczelnych, gdzie już wcześniej prowadzono badania nad sztucznym zapłodnieniem zwierząt oraz eksperymenty nad komórkami zwierzęcymi. Ponieważ jednak nie było tam dojrzałych płciowo samic (okoliczność absolutnie nie brana wcześniej pod uwagę), a także z powodu zbliżającej się pory deszczowej Iwanow został zmuszony do wyjazdu 21 kwietnia z Afryki do Paryża, gdzie przebywał do listopada, pracując w różnych laboratoriach. Następnie otrzymał zgodę na przeprowadzenie badań w Konakry. W celu schwytania szympanсів 30 grudnia ekspedycja udała się do miejscowości położonej w terenie górzystym Fouta-Djalon (w jęz. fulbe Fuuta Jaloo). 18 stycznia 1927 r. po powrocie do Camayenne Iwanow miał do dyspozycji trzy dorosłe szympansy.

Dużego wsparcia udzielił radzieckiemu uczoneму gubernator Gwinei, który pomógł mu zagospodarować się w Botanicznym Ogrodzie w Camayenne (nieдалеко m. Konakry). Rówieśnik Iwanowa, 56-letni administrator wyrażnie tęsknił za wykształconymi współrozmówcami, dlatego często gościł go w swej rezydencji. To właśnie gubernator pomoże później zakupić małpy do radzieckiej fermy, a także zorganizować w przedmieściach Konakry tymczasową hodowlę, w której Iwanow przeprowadzi pierwsze doświadczenia⁴².

Zapłodnienie schwytanych małp odbywało się pod pretekstem ich leczenia. Samicę usypiano chloroetylenem. Po dwóch-trzech minutach, gdy była nieruchoma, wyciągano ją z klatki i robiono sztuczne oddychanie. Takie manipulacje silnie oddziaływały na asystujących Gwinejczyków, którzy uznawali zwierzę za martwe i doznawali szoku faktem jej przywracania do życia. Przez cewkę samicy wstrzykiwano półtora centymetra sześciennego spermy. Jak wynika z notatek, 28 lutego 1927 r. doświadczenia były przeprowadzone

⁴¹ Konakry (fr. Conakry) – miasto w zachodniej części Gwinei nad Oceanem Atlantyckim, częściowo położone na wyspie Tombo, założone w 1880 r. Pod koniec XIX w. zostało stolicą protektoratu Rivieres de Sud, a później Gwinei Francuskiej. Dynamiczny rozwój miasta nastąpił po II wojnie światowej, a szczególnie po uzyskaniu niepodległości w 1958 r. Liczba mieszkańców – ok. 2 mln (2007).

⁴² Szczegółowy opis ekspedycji przedstawia dziennik Iwanowa, prowadzony od 16 marca 1926 r. do 22 lipca 1927 r. (ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 988). Prowadzone eksperymenty dokumentują dwa dzienniki laboratoryjne, prowadzone od 3 czerwca do 12 października 1926 r. (Ед. хр. 158) oraz od 12 stycznia do 18 lipca 1927 r. (Ед. хр. 987). Zob. także notatki (bez tytułu) o sztucznej inseminacji małp (Ед. хр. 1007; ГАРФ, Ф. 3316; ЦИК СССР, Оп. 45, Ед. хр. 18, Л. 61–109.) oraz sprawozdanie Iwanow podróży do Afryki (И.И. Иванов, *Отчет по командировке в Западную Африку*, 22.12.1927, ГАРФ, Ф. 3316; ЦИК СССР, Оп. 45, Ед. хр. 18, Л. 61–109).

na dwóch samicach (Babette i Syvette). Z protokołów eksperymentów nie sposób jednoznacznie wywnioskować, kim był/byli dawcy nasienia, odnotowywano jedynie jego/ich wiek (nie pokrywający się z wiekiem ani profesora, ani jego syna)⁴³. Sama operacja odbywała się w ten sposób, że połowa tułowia małpy pozostawała w klatce, a dolna na zewnątrz. Trzeba było się śpieszyć, samica mogła się obudzić, a charakter doświadczeń należało utrzymywać w tajemnicy⁴⁴. Kolejny zabieg, pod narkozą ogólną, został przeprowadzony dopiero 25 czerwca na szympanscy „Czarna”. Długa przerwa była spowodowana epidemią dyzenterii, w wyniku której padło wiele zwierząt.

W placówce nie było więcej dorosłych samic, a schwytanie nowych okazało się zadaniem dość trudnym. Polowania zwykle odbywały się w barbarzyński sposób. Uzbrojeni w pałki i broń ludzie tropili stado szympanсів i krzycząc zaganiali je na drzewo. Następnie wokół drzewa rozpalano ognisko. Otumanione, duszące się gryzącym dymem zwierzęta skakały na ziemię, wpadając wprost w płomienie lub pod ciosy pałek myśliwych i ginęły w męczarniach. Zwykle do niewoli dostawały się osobniki młode, starsze samce i samice albo zabijano, albo pozwalano im uciec, gdyż rozsierzone były bardzo niebezpieczne. Iwanow sprowadził zatem specjalne sieci z Paryża, a za pojmanie małpy w bardziej humanitarny sposób obiecał premię w wysokości 1000 franków. Organizował też pokazowe obławy, żeby nauczyć tuziemców obchodzić się z sieciami. Jednak nowe metody nie przyjęły się wśród miejscowej ludności.

W tych okolicznościach Iwanow postanowił zastąpić szympanסice autochtonkami. Lektura dostępnych źródeł pozwala wnioskować, iż u źródła tej swoistej medycznej zuchwałości leżały przesady rasowe. Wprawdzie profesor nie był doktrynalnym rasistą, ale dzienniki które prowadził, korespondencja i inne dokumenty archiwalne pozostawiają wrażenie ogromnego – przy czym

⁴³ Zob. И.И. Иванов, *Отчет по командировке в Западную Африку*, 22.12.1927, ГАРФ, Ф. 3316 (ЦИК СССР), Оп. 45, Ед. хр. 18, Л. 73; *Лабораторный дневник*. 12.01 – 18.07.1927, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 987; *Записи об искусственном осеменении обезьян*, ibidem, Ед. хр. 1007. Zob. na ten temat także: К. Rossiianov, *Beyond species: Il'ya Ivanov and his experiments on crossbreeding humans with anthropoid apes*, „Science in Context” 2002, nr 15, s. 277–316. Warto także wspomnieć, że szczegóły dotyczące ekspedycji Iwanowa pokrywają się z danymi opisanymi w książce Russella Grigga pt. *Króliczy król Rosji (The Rabbit King of Russia, 1940)*. Wiele opisanych wydarzeń opatrzonych jest odsyłaczami do gazet z tego okresu: praca badawcza rozpoczęła się w 1925 r., uczoney otrzymał finansowanie w wysokości 10 tys. dolarów itp. Przy czym w swojej wizji literackiej korespondent gazety „London Times” w Rosji i krajach nadbałtyckich w latach 20. i 30. opisuje karierę radzieckiego urzędnika, który podróżuje po Rosji i uczy ludzi, jak rozmnażać króliki w celu rozwiązania problemów produkcyjnych.

⁴⁴ Iwanow obawiał się, że miejscowej ludności nie spodoba się jego badania, dlatego oficjalnie zajmował się jedynie obserwacją medyczną i leczeniem małp. Korespondent rosyjskiej gazety emigracyjnej, który w tym czasie znalazł się w Konarze i nie znał celu doświadczeń, charakteryzuje Iwanowa jako „szacownego staruszka z długą siwą brodą, w okularach – typowego rosyjskiego profesora starych dobrych czasów” – zob. В. Ткачев, *Письма из Африки. Французская Гвинея*, „Русское время” z 6 lipca 1927.

sztucznie stworzonego – dystansu między przedstawicielami rasy białej i rasy czarnej. Wiele zapisów stanowi świadectwo lekceważenia i pogardy wobec Afrykanów. Oto jak Iwanow opisuje pierwsze wrażenia po spotkaniu z Murzynami w rękopisie swojej książki: „Obnażeni do pasa Murzyni i Murzynki, czasem szkaradni, ale najczęściej na swój sposób ładni, jak i cała *afrykańska przyroda* [kursywa – I.A.N.]”. I dalej: „Murzyni, ogólnie rzecz mówiąc, to straszni oszuści i złodzieje”. W wariacie maszynopisu powyższa fraza została zastąpiona następującym zdaniem: „Murzyni, ogólnie rzecz mówiąc, to bardzo wesoły i dobronudzny naród”. Z kolei w liście do swojego przyjaciela, leningradzkiego zoologa N.J. Kuzniecowa, Iwanow pisze: „Przeżyłam gorąc i widok Murzynów i Murzynek dość znośnie”⁴⁵. Tym samym rasizm, który początkowo przypominał typową pychę europejskiego podróżnika, stopniowo zaczyna określać naukowe wyobrażenia, a także tok podejmowanych badań.

Jednakże znalezienie samotnej kobiety, która mogłaby posłużyć jako obiekt do badań okazało się trudne. W miejscowych plemionach praktycznie nie było samotnych kobiet: do zamążpójścia mieszkały z rodzicami, potem z mężem, a w przypadku jego śmierci wdowę do swojego domu zabierał jego brat lub krewny. Natomiast takiej, jaką Iwanow spodziewał się łatwo znaleźć – porzuconej, głodnej, z dziećmi na rękach, gotowej na wszystko – nie znalazł. Profesor postanowił więc przekupić miejscowego francuskiego lekarza i dokonać zapłodnienia nasieniem pochodzącym od małpy podczas badania ginekologicznego. 14 listopada omawiał tę kwestię z gubernatorem, który obiecał zaangażować w tę sprawę doktora Pezé, leczącego miejscową ludność. Oczywiście miało się to odbyć bez wiedzy i zgody samych kobiet. 23 listopada Iwanow udaje się do szpitala w celu ustalenia dokładnej daty rozpoczęcia eksperymentu, jednak nieoczekiwanie dowiaduje się, że gubernator Poiret kategorycznie zakazał prowadzenia doświadczeń bez jego zgody, a sam wyjechał do Dakaru, gdzie miał rozmawiać na ten temat z generalnym gubernatorem i z Lacenetem odpowiedzialnym za bezpieczeństwo sanitarne kolonii w Afryce Zachodniej. Gubernator miał powrócić za dwa tygodnie, a do tego czasu należało czekać. Poza szpitalem nie zakazywano Iwanowowi prowadzić badań, ale wiadomo, że w innych warunkach niemożliwe byłoby zachowanie sterylnych warunków, co miało istotny wpływ na rezultaty eksperymentów⁴⁶.

W imię „szlachetnego celu” Iwanow postanawia sam podjąć decyzję. Rozważa możliwość przeprowadzenia badań na Pigmejkach. Wprawdzie jego

⁴⁵ Zob. И.И. Иванов, *Африканские заметки. Из воспоминаний участника экспедиции профессора И.И. Иванова*, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 990, Л. 22; И.И. Иванов, *Отчет по командировке в Западную Африку*, 22.12.1927, ГАРФ, Ф. 3316 (ЦИК СССР), Оп. 45, Ед. хр. 18, Л. 107; Korespondencja: Иванов – Н. Я. Кузнецову [b.d.], ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 299; Иванов – Я.А. Тоболкину. 23.05.1927, ibidem, Ед. хр. 1010; *Дневник Иванова*, ibidem, Ед. хр. 988, Л. 7.

⁴⁶ Swoje wzburzenie zaistniałą sytuacją oddaje w dziennikach, zob: *Дневник Иванова*, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 988, Л. 46–50.

wiedza na temat tych negroidalnych ludów zamieszkujących Afrykę Środkową jest znikoma, ale nie przeszkadza mu to pisać o nich jak o „prymitywnej rasie Murzynów, żyjących w lasach i na drzewach”. Nie wymaga dodatkowego komentarza fragment oficjalnego sprawozdania z ekspedycji, w którym Iwanow wyjaśnia, dlaczego nie udało się przeprowadzić doświadczeń: „*Zamówione w kolonii Gabon szympansy i pigmeje nie były dostarczone* [kursywa – I.A.N.]⁴⁷.”

Wprawdzie gubernator nie wyraził zgody na prowadzenie doświadczeń w szpitalu, ale nie zmieniło to jego życzliwego stosunku do Iwanowa, dlatego też pomaga mu w zdobyciu małp i otrzymaniu licencji na ich wywóz do Związku Radzieckiego. Natomiast odmienne było stanowisko Akademii Nauk. Specjalna komisja pod przewodnictwem A.A. Białyńskiego-Birulii i antropologa profesora S.I. Rudienki zwracała uwagę na „trudne położenie ofiary [kobiety – I.A.N.] takiego eksperymentu w przypadku narodzin dziecka-hybrydy w swoim otoczeniu” oraz naderwanie wiary „prymitywnych narodów” w badaczy. W rezultacie komisja „stanowczo rekomendowała ograniczyć doświadczenia inseminacji samic szympansów” i nie poparła próśby Iwanowa o przyznanie dodatkowych asygnacji, które pozwoliłyby kontynuować doświadczenia w Afryce, chociaż zgodziła się wydłużyć termin delegacji do 1 sierpnia 1927 r.⁴⁸

W rezultacie 1 lipca 1927 r. Iwanow wraz z synem zmuszony był opuścić Afrykę. Na statek udający się do Marsylii załadowano 13 szympansów i 2 inne małpy. Punktem docelowym miała być suchumska hodowla zorganizowana pod egidą Instytutu Eksperymentalnej Endokrynologii. 22 lipca w Marsylii w wyniku gruźlicy padła szympansica Czarna, następnie Syvette, a jesienią w Suchumi Babette. Przeprowadzona sekcja zwłok wykazała, że w przypadku dwóch samic poddanych wcześniej inseminacji do zapłodnienia nie doszło, a co więcej ich organy płciowe były w stanie atrofii. A zatem eksperymenty dały negatywne rezultaty. Jednak zdaniem Iwanowa nie wykluczało to możliwości hybrydyzacji – po prostu liczba doświadczeń była zbyt mała⁴⁹.

W przyjętym 13 września 1927 r. „5-letnim planie perspektywicznym” wśród zadań stojących przed placówką wymienia się „kontynuowanie przez prof. Iwanowa prac nad hybrydyzacją”⁵⁰. Pełnomocnictwa udzielone uczonemu

⁴⁷ И.И. Иванов, *Отчет по командировке в Западную Африку*, ГАРФ, Ф. 3316, Оп. 45, Ед. хр. 18, Л. 76; Korespondencja: *Иванов – хранителю Музея Бельгийского Конго (Conservateur de Musée de Congo)*. 19.07.1926, ЦГАМО, Ф.837, Оп. 1, Ед. хр. 429, Л. 10–11.

⁴⁸ Zob. list P.P. Suszkiina do Prezydium Akademii Nauk: *Председатель Комиссии П.П. Сушкин – в Президиум Академии наук*. 30.05.1927, ГАРФ, Ф. 3316, Оп. 45, Д. 18, Л. 1–2.

⁴⁹ Por. H.O. Rohleder, *Die künstliche Befruchtung vom Standpunkt der Sexualreform*, [w:] A. Weil, *Sexualreform und Sexualwissenschaft*, Stuttgart 1922, s. 215.

⁵⁰ Zob.: *Перспективный 5-летний план развертывания деятельности ГИЭЭ Наркомздрава*. 13.09.1927, Архив Национального НИИ общественного здоровья, Ф. 28 (В. Д. Шервинский), Оп. 12, Ед. хр. 2, Л. 74.

szczegółowo ujęto w protokole posiedzenia komisji z dnia 7 grudnia 1925 r.⁵¹ Kierownikiem hodowli został pomocnik dyrektora instytutu – J.A. Tobałkin. W czasie, gdy Iwanow przebywał we Francji (lecząc się po trudach podróży do Afryki), Tobałkin zdołał przygotować miejsce, pozwalające odbyć podróże po Europie w celu zapoznania się ze stanem jakościowym i liczbowym małp w tamtejszych ogrodach zoologicznych. Iwanow wspierał go poprzez swoje kontakty i Gorbunowa, który zdołał zabezpieczyć finansowanie hodowli.

Iwanow liczył przede wszystkim na wsparcie komunistycznych urzędników, ale też komunistów-uczonych, zwłaszcza wobec pojawiających się negatywnych wystąpień członków Rosyjskiej Akademii Nauk, m.in. jej przyszłego przewodniczącego botanika W.L. Kamarowa⁵². W Akademii Komunistycznej, założonej jeszcze w 1918 r. i zajmującej się problemami społecznymi⁵³, 31 stycznia 1925 r. pod kierunkiem matematyka i przyszłego badacza Arktyki O.J. Szmida utworzono Sekcję Nauk Przyrodniczych i Ścisłych „w celu walki o naukę materialistyczną”⁵⁴. Jednym z aktywnych działaczy sekcji został wybitny genetyk profesor R.S. Sieriebrowski, a zastępcą Szmida – uczeń Sieriebrowskiego, genetyk i lekarz S.G. Lewit, który za kilka lat zorganizuje w Moskwie pierwszy w Europie Instytut Medyczno-Genetyczny. Do tej grupy należy zaliczyć także I.I. Agolę, W.N. Slepkowa, a także historyka i filozofa biologii M.L. Lewina, ucznia znakomitego szwajcarskiego antropologa R. Martina⁵⁵. Od samego początku komisja poświęcała wiele uwagi badaniom, które z jej punktu widzenia były ważne dla umocnienia idei materialistycznych w przyrodoznawstwie lub z przyczyn ideologicznych nie mogły rozwijać się w krajach kapitalistycznych. Dyskutowano także na temat doświadczeń Iwanowa, np. podczas posiedzenia w dniu 23 czerwca 1928 r.⁵⁶

19 kwietnia 1929 r. w Kremlu pod przewodnictwem zastępcy Gorbunowa – J.P. Woronowa – odbyło się „zebranie w sprawie możliwości przeprowadzenia w fermie hodowlanej małp w Suchumi doświadczeń sztucznego zapłodnienia pomiędzy antropoidalnymi małpami, a także między tymi ostatnimi

⁵¹ Zob. *Протокол заседания Комиссии по устройству обезьяньего питомника*. 7.12.1925 (заверенная копия), ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 1005; *Удостоверение Наркомздрава РСФСР с поручением о закупке обезьян*. 29.12.1925, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 1006.

⁵² Zob. *Протокол VIII заседания Отделения физико-математических наук*. 11.04.1928, ПФА РАН, Ф. 1, Оп. 1 (1928), Ед. хр. 177, Л. 134 об.

⁵³ Na temat Akademii Komunistycznej i sporów filozoficznych zob.: D. Joravsky, *Soviet marxism and natural science, 1917–32*, Nowy Jork 1961; M. David-Fox, *Revolution of the mind: Higher learning among the Bolsheviki, 1918–1929*, Ithaca 1997; Э.И. Колчинский, *В поисках советского „союза” философии и биологии. Дискуссии и репрессии в 1920 – начале 1930-х гг.*, Санкт-Петербург 1999.

⁵⁴ Zob. *Протокол № 6 заседания Секции естественных и точных наук*. 30.03.1925, АРАН, Ф. 351, Оп. 1, Ед. хр. 1, Л. 12.

⁵⁵ Szczegółowo na temat tej grupy biologów zob.: А.Е. Гайсинович, *Зарождение и развитие генетики*, Москва 1988, s. 280–27; idem, *The origins of Soviet genetics and the struggle with Lamarckism, 1922–1929*, „Journal of the History of Biology” 1980, t. 13, s. 1–51.

⁵⁶ Zob. *Стенограмма заседания президиума Комакадемии*. 23.06.1928, АРАН, Ф. 350, Оп. 1, Ед. хр. 183, Л. 32.

a człowiekiem”. W zebraniu, oprócz Iwanowa i Tobołkina, wzięli udział: O.J. Szmidt, A.S. Sieriebrowski, S.G. Lewit, a także uczeń Iwanowa – prof. M.M. Zawadowski. Podczas posiedzenia podkreślano, że Rosyjska Akademia Nauk wciąż nie przysłała opinii w odpowiedzi na sprawozdanie Iwanowa. W tym kontekście podkreślić należy, że pod koniec 1928 r. Akademia Nauk stała się dla rządu radzieckiego (w tym dla N.P. Gorbunowa i jego podwładnych) „bastionem” starej nauki, wymagającym zreformowania lub likwidacji. Rywalizacja obydwu instytucji wpisywała się w kontekst „rewolucji kulturalnej” tamtego okresu, a jednocześnie wskazywała na potrzebę wprowadzenia nowych form organizacji i finansowania badań naukowych na szczeblu państwowym⁵⁷.

Iwanow nie rezygnował ze swoich idei. Uważał, że eksperymenty należy kontynuować na białych kobietach, które dobrowolnie zgłosiłyby się do badań⁵⁸. Zauważmy przy tym, że takie plany mieściły się w ogólnym zrębie ówczesnej polityki emancypacyjnej sowieckiej Rosji. Gdy w 1928 r. rozpoczęła się tzw. rewolucja kulturalna, w pierwszej kolejności pojawiły się hasła radykalnej zmiany sytuacji bytowej i „rozpadu rodziny”⁵⁹. Po odrzuceniu modelu rodziny patriarchalnej i „rodzinnego niewolnictwa” kobiety radzieckie, a przynajmniej część z nich uznała „prawo” kobiet do dobrowolnego udziału w doświadczeniach hybrydyzacji. W przyjętym projekcie planu działalności placówki, wstępnie przygotowanym przez Iwanowa, na temat krzyżowania małp deklaracyjnie mówiło się tylko w pierwszym punkcie (w tym czasie w hodowli nie było dostatecznej liczny dojrzałych płciowo małp), zaś pozostałe poświęcone były doświadczeniom na kobietach:

„2. Doświadczenia hybrydyzacji metodą sztucznej inseminacji kobiet spermą antropoidu mogą [...] być przeprowadzone jedynie za zgodą pisemną udzieloną ze strony kobiet na sztuczną inseminację spermą antropoida, biorących na siebie ryzyko i na czas doświadczenia podporządkowujące się wymaganiom warunkom odosobnienia.

3. Podczas doświadczeń powinny być podjęte konieczne środki ostrożności i powinny przebiegać w warunkach ścisłej izolacji kobiet [...].

4. Doświadczenia powinny być przeprowadzone na możliwie dużej licznie kobiet, w każdym razie nie mniej niż na 5.

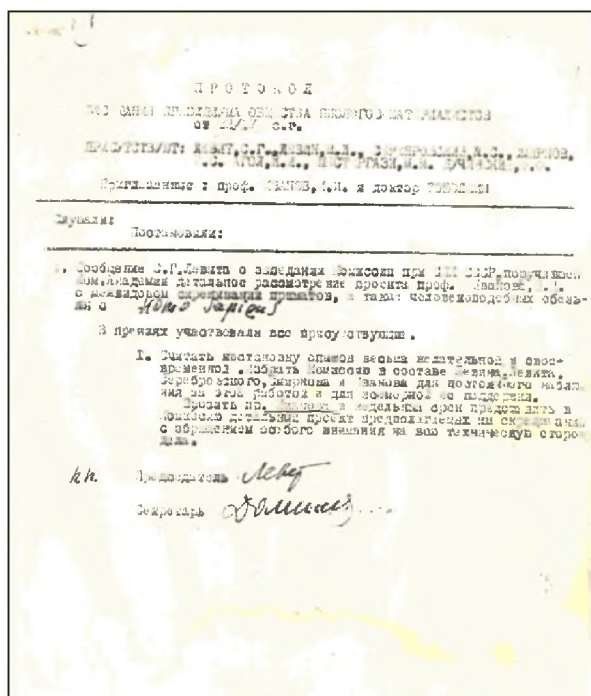
5. Kierownictwo naukowe doświadczeń powinno być całkowicie powierzone prof. Iwanowowi [...].

⁵⁷ Zob. *Протокол совещания*, ГАРФ, Ф. 3316, Оп. 45, Ед. хр. 19, Л. 53. Na temat konfliktu między bolszewikami a AN zob.: L.R. Graham, *The Soviet Academy of Sciences and the Communist Party, 1927–1932*, Princeton 1967; Ф.Ф. Перченко, „Дело Академии наук” и „великий перелом” в советской науке, [w:] *Трагические судьбы. Репрессированные ученые Академии наук СССР*, Москва 1995, s. 236–252.

⁵⁸ Zob. И.И. Иванов, *Отчет по командировке в Западную Африку*, ГАРФ, Ф. 3316, Оп. 45, Ед. хр. 18, Л. 68.

⁵⁹ Zob. R. Stites, *The women's liberation movement in Russia: Feminism, nihilism, and bolshevism, 1860–1930*, Princeton 1978. Szczegółowo na temat „rewolucji kulturalnej” zob.: *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, pod red. S. Fitzpatricka, Bloomington 1978; idem, *The cultural front: Power and culture in revolutionary Russia*, Ithaca 1992.

6. Do przeprowadzenia wyżej wymienionych doświadczeń konieczne jest wydzielenie specjalnej sumy w celu pokrycia kosztów związanych z utrzymaniem kobiet biorących udział w doświadczeniach, wynagrodzeniem lekarza – pomocnika prof. Iwanowa, podróży Iwanowa z Moskwy do Suchumi i z powrotem”⁶⁰.

Protokół posiedzenia Prezydium Towarzystwa Biologów-Materialistów z dnia 23 kwietnia 1929 roku

23 kwietnia 1929 r. zostało zwołane specjalne posiedzenie prezydium Towarzystwa Biologów-Materialistów, działającego przy Sekcji Nauk Przyrodniczych i Ścisłych Akademii Komunistycznej, podczas którego uznano doświadczenia Iwanowa „za oczekiwane i aktualne”. W celu nadzoru i wsparcia prac powołano komisję w składzie: M.L. Lewin, A.S. Sieriebrowski, sam Iwanow, a także członka towarzystwa entomologa J.S. Smirnowa⁶¹. Powołana

⁶⁰ И. И. Иванов, *Проект постановления Комиссии, созванной 19/IV 1929 г. при Науч[ном] Отд.[еле] Совнаркома СССР, ГАРФ, Ф. 3316. Оп. 45. Ед. хр. 18. Л. 140.*

⁶¹ Zob. *Протокол № 12 заседания Бюро Президиума Комакадемии. 1.06.1929, АРАН, Ф. 350 (Президиум Комакадемии), Оп. 1, Ед. хр. 271, Л. 57; Протокол № 9 заседания Бюро Секции естественных и точных наук. 14. 06. 1929, АРАН, Ф. 351 (Секция естественных и точных наук), Оп. 1, Ед. хр. 46, Л. 39; Тезисы доклада Иванова на лекционном вечере „проблема омоложения и органотерапия – от обезьяны к человеку”. 23 апреля 1929 г., ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 1023.*

komisja postanawiała: „W celu zabezpieczenia doświadczeń konieczne jest zainteresowanie nim dużej liczby kobiet [...] zainteresowanych udziałem w nich ideowo, a nie materialnie”. Na doświadczenia zamierzano przeznaczyć znaczną sumę (33 100 rubli), którą planowano wydzielić z ogólnej kwoty asygnowanej przez rząd na działalność placówki w Suchumi. Wszystkich uczestników przygotowań zobowiązano do zachowania tajemnicy, obowiązywał całkowity zakaz publikacji wyników badań oraz udzielania ustnych informacji o etapach prac do momentu ich zakończenia⁶².

Bezpośrednie przygotowania i właściwe eksperymenty planowano rozpoczynając w możliwie najwcześniejszym terminie. Nikt nie dysponował wówczas dostatecznym doświadczeniem w zakresie aklimatyzacji antropoidalnych małp. Dorosłe osobniki zwykle szybko ginęły w niewoli, a w Suchumi przebywał tylko jeden dojrzały płciowo samiec: 26-letni orangutan Tarzan. W tym czasie Iwanow był w posiadaniu przynajmniej jednej deklaracji młodej kobiety z Leningradu, która dobrowolnie zgodziła się wziąć udział w doświadczeniu: „Ośmielam się zwrócić do Pana z propozycją – pisała jeszcze 16 marca 1928 r. – Z gazet dowiedziałam się⁶³, że planował Pan doświadczenia sztucznego zapłodnienia małp ludzką spermą, ale doświadczenia się nie udały. To zagadnienie od dawna mnie interesuje. Moja prośba: proszę mnie wziąć w charakterze eksperymentu [...]. Błagam Pana, proszę mi nie odmawiać. Jestem przekonana o możliwości zapłodnienia [...]. W najgorszym razie, jeśli Pan odmówi, proszę podać mi adres jakichś zagranicznych uczonych zoologów”⁶⁴.

Korespondencja między Iwanowem i ochotniczką z Leningradu była kontynuowana na przestrzeni kilku miesięcy. 12 listopada 1928 r. profesor informuje: „Doświadczenia w Suchumi na pewno się odbędą. Opóźniają się z powodu przyjazdu małp z zagranicy [...]. Warunki Pani przyjazdu, tak jak pisałem, pozostają takie same”. Jednakże list określający „warunki” nie zachował się w archiwum. W 1929 r. Iwanow podjął także rozmowy z kobietą ginekologiem, która zainteresowała się propozycją współpracy. Niestety 31 sierpnia 1929 r. zmuszony został nadać telegram o treści: „Padł orang. [orangutan – I.A.N.] Szukamy zamiany”⁶⁵. Mowa oczywiście o „Tarzanie”,

⁶² Zob. *Протокол заседания комиссии о межвидовом скрещивании приматов*, АРАН, Ф. 351, Оп. 1, Ед. хр. 62, Л. 161; *О научно-исследовательском питомнике обезьян (машинопись)*, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 1024; *Brudnopis Iwanowa*, ibidem, Ед. хр. 1026. Maszynopis tekstu przechowywany jest także w zbiorach archiwum członka komisji A.S. Sieriebrowskiego, АРАН, Ф. 1595, Оп. 1, Ед. хр. 389, Л. 3–5.

⁶³ Informacja o kontynuowaniu doświadczeń z udziałem ludzi i małp istotnie została podana w centralnych moskiewskich gazetach, zob: *Экспедиция проф. Иванова в Африку. Опыт скрещивания человека с обезьяной. (Беседа с проф. Ивановым)*, „Вечерняя Москва” z 14 października 1925; *Экспедиция в Южную Африку: Опыт искусственного скрещивания обезьяны с человеком*, „Вечерняя Москва” z 24 listopada 1925; *Опыт искусственного скрещивания обезьяны с человеком. Экспедиция проф. Иванова*, „Известия” z 21 maja 1927; *Питомник обезьян*, „Известия” z 13 sierpnia 1927.

⁶⁴ Zob. korespondencję Iwanowa: *Письма Г.Г. – Иванову*. 16.03.1928–29.08.1929, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 349.

⁶⁵ Zob. *О. Топчиева Иванову*. 5.07.1929, ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 392; *Г.Г. – Иванову*, ibidem, Ед. хр. 349, Л. 2 об., 7 об.

który podzielił los innych małp z suchumskiej hodowli. Przyczyną jego śmierci najprawdopodobniej było niewłaściwe odżywianie⁶⁶. Wprawdzie do Suchumi dostarczono wkrótce 5 szympansov, jednak radzieckiemu uczonemu nie dane było kontynuować doświadczenia⁶⁷.

Rok 1930 przyniósł dramatyczne dla Iwanowa wydarzenia. Wraz z początkiem kolektywizacji i dużą liczbą skonfiskowanych zwierząt pojawiła się możliwość rozpoczęcia na szeroką skalę doświadczeń nad inseminacją zwierząt domowych. W związku z tym Iwanow przyjął do swojego laboratorium partyjnego pracownika O.F. Najmana, a ten w zмовie z jednym z uczniów profesora – W.K. Michajłowem – organizuje nagonkę na przełożonego. W okresie od wiosny do jesieni w Narodowym Komitecie Ziemskim oraz Instytucie Eksperymentalnej Weterynarii odbyło się szereg zebrań i posiedzeń, podczas których Iwanowa obwiniano o szkodnictwo polegające na użyciu do inseminacji krów niewłaściwych i uszkodzonych cewników (katetera). 13 grudnia 1930 r. profesor został aresztowany. Nikt nie zdołał mu pomóc, gdyż dawny sojusznik, Gorbunow, został usunięty ze stanowiska, utracili swoje pozycje także członkowie Sekcji Nauk Przyrodniczych i Ścisłych. Jak należało się spodziewać, nowym kierownikiem laboratorium stworzonego od podstaw przez Iwanowa, został Nejman⁶⁸.

Podejrzanego o sabotaż Iwanowa zesłano na pięć lat do obozów w Kazachstanie. 1 lutego 1932 r. Iwanow został przedterminowo zwolniony z prawem osiedlenia się w dowolnym miejscu ZSRR. 20 marca 1932 r. zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach, a oficjalną przyczyną śmierci był wylew krwi do mózgu. W nekrologu podpisanym przez znanego radzieckiego fizjologa Iwana Pawłowa pisano, że śmierć nastąpiła w przededniu wyjazdu Iwanowa do Moskwy oraz do kurortu w celu leczenia⁶⁹.

Cała ta sprawa skłania do zadania pytania o rzeczywisty powód przeprowadzanych eksperymentów. W dostępnej literaturze formułowane są różne teorie. Najbardziej prawdopodobna jest ta, że radziecka nauka chciała oszołomić świat niebывалым osiągnięciem. Możliwe, że Iwanow miał przywieźć do ZSRR małpy potrzebne do operacji przeprowadzanych metodą Woronowa. Jednocześnie wiadomo, że w 1926 r. Stalin wspierał tajny plan stworzenia w laboratoriach istot dysponujących ogromną siłą i niedorozwiniętym mózgiem, odpor-

⁶⁶ Zwierzęciu nie zapewniano owoców tropikalnych, lecz karmiono np. jajami kurzymi – na ten temat zob.: Я.А. Тоболкин – Иванову, 30.06.1929, ibidem, Ед. хр. 1010. Tekst wystąpienia Szerwskiego zob. Стенограмму заседания УМС Наркомздрава. 4.01.1929, ГАРФ, Ф. А-482 (Наркомздрав), Оп. 25, Ед. хр. 478, Л. 41.

⁶⁷ Zob. Э.П. Фридман, *История Сухумского питомника обезьян...*, s. 115.

⁶⁸ Dokumenty związane z nagonką na Iwanowa, zob.: ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 709–713, 749, 889, 896.

⁶⁹ Zob. И. И. Иванов, *Письмо сыну*, „ЦГАМО, Ф. 837, Оп. 1, Ед. хр. 298, Л.4; *Письмо Центрального Архива КГБ СССР в Институт истории естествознания и техники АН СССР*, N 10/ АН-464. 7 июня 1991; И. Сталин, *Новая обстановка – новые задачи хозяйственного строительства (Речь на совещании хозяйственников)*. 23.06.1931, „Правда” z 5 lipca 1931; М.П. Русанов, *Профессор И.И. Иванов (некролог)*, „Природа” 1933, nr 5–6, s. 142–144.

nych na ból i niezwykle wytrzymałych fizycznie⁷⁰. Zamierzano wyhodować „żywą wojenną maszynę”, a jednocześnie „konia pociagowego”, którego bez dużych nakładów można byłoby eksploatować w kopalniach węgla, na syberyjskich budowach i w regionach arktycznych. Rozważano także kwestię wykorzystania istot narodzonych w laboratoriach w charakterze źródła organów.

Powyzsze tezy formułowane są na podstawie dzienników samego Iwanowa, wspomnień jego uczniów, a także dostępnej w archiwach, a zatem fragmentarycznej dokumentacji. Jednak nie budzi wątpliwości fakt, że Stalin wiedział o pracach badawczych swojego znakomitego rodaka. W tamtych czasach kwota 10 tys. dolarów było ogromną sumą, dlatego też jej wydzielenie na nietypowy eksperyment musiało otrzymać akceptację „z góry”. Dyktator i zatwardziały ateista Stalin był zwolennikiem teorii ewolucji. Możliwe, że pojawiające się teorie o zamiarze rozpoczęcia, w przypadku sukcesu eksperymentu, masowej produkcji wojowników-niewolników mają swoje uzasadnienie. Iwanow, podobnie jak i radziecki przywódca, wierzył w ewolucję, a idea skrzyżowania małpy z człowiekiem nie wydawała mu się zbyt absurdalna. Bez wątplenia ewolucyjny materializm zwolniłby go z wszelkich wyrzutów sumienia.

Wrywkowe i niejednoznaczne informacje na temat ekspedycji Iwanowa, przedostające się do europejskiej i amerykańskiej prasy, rodziły pogłoski, jakoby nieznany uczony zdołał otrzymać hybrydę i w tajemnicy wychowuje ją gdzieś w głuszy tropikalnej Afryki⁷¹. Podobne opinie krążyły wśród prymatologów, zoologów i antropologów do lat 60. XX w.⁷² Na początku lat 80. plotki te zmaterializowały się w obrazie „prawdziwej hybrydy” – szympansa imieniem Oliver, zakupionego w Afryce i wychowywanego w USA, którego nietypowy wygląd, ludzkie cechy zachowania, a także lokomocja (podczas chodu nigdy nie dotykał ziemi przednimi kończynami) były dla wielu dowodem na to, że nie jest osobnikiem po prostu „uczłowieczonym” przez wychowanie, ale stanowi hybrydę człowieka i szympansa. Dopiero w drugiej połowie lat 90. w wyniku cytogenetycznej analizy ustalono, że Oliver posiada 48 chromosomów, czyli tyle co szympanans, a nie 47 jak to powinno być w przypadku hybrydy⁷³.

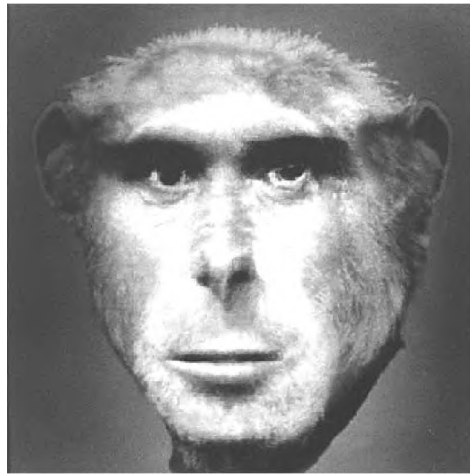
⁷⁰ Szerzej na ten temat zob.: R. Grigg, *Stalin's ape-man Superwarriors*, „Creation” 2006, nr 29, s. 32–33; w języku rosyjskim: tłum. K. Стулова, „Христианский научно-апологетический центр” 2008, nr 150, [online] <www.scienceandapologetics.org> [dostęp: 20.02.2011]; C. Stephen, A. Hall, *Stalin's half-man, half-ape super warriors*, 2 sierpnia 2006, [online] <www.news.scot-sm.com> [dostęp: 20.01.2011].

⁷¹ Zob. M.B., *Projets d'expériences sur les Singes anthropoïdes*, „L'Anthropologie” 1925, t. 36, s. 183–184; Anon., *Savant to try hybridization of man and ape: Plans complete for experiment in Africa*, „Des Moines Sunday Register” z 3 stycznia 1926; J. Schwalbe, *Biologische Verwandtschaft zwischen Mensch und anthropoidem Affen: Korrespondenzen*, „Deutsche medizinische Wochenschrift” z 6 sierpnia 1926, nr 52, s. 1351; idem, *Biologische Verwandtschaft zwischen Mensch und anthropoidem Affen: Feuilleton*, „Deutsche medizinische Wochenschrift” z 27 sierpnia 1926, nr 52, s. 1479–1480; H. Weinert, *Kreuzungsmöglichkeiten zwischen Affe und Mensch*, „Volksaufartung, Erbkunde, Eheberatung” 1929, nr 4, s. 219–222; R.M. Yerkes, A.W. Yerkes, *The great apes: A study of anthropoid life*, New Haven 1929, s. 262.

⁷² Zob. m.in. R. Morris, D. Morris, *Men and Apes*, London 1966, s. 82.

⁷³ Zob. C. Wieland, *The strange case of the „Humanzee”: the incredible story of Oliver, the alleged „ape-human hybrid”*, „Creation” 2005, nr 28, s. 42–43.

Pomimo dostępu do dokumentów archiwalnych, wiele aspektów badań i eksperymentów Iwanowa wciąż okrywa sfera niedopowiedzenia⁷⁴. Z punktu widzenia współczesnej nauki nie można jednoznacznie wykluczyć różnych możliwości. Wystarczy przypomnieć badania amerykańskiego uczonego George'a Bourne'a⁷⁵. Sugestię taką dodatkowo wzmacniają odkrycia ostatnich lat. Na przykład na początku 2009 r. świat naukowy obiegnęła wiadomość, że w Republice Kongo (kraju sąsiadującym z Nową Gwineą!) zostały odnalezione „istoty małpopodobne”, które nie są podobne ani do goryli, ani do szympanсів. Uczeń dysponuje kilkoma zdjęciami, nagraniem VHS (jak zwykle bywa w takich przypadkach – nie najlepszej jakości) oraz relacjami naocznych świadków. Z powyższych materiałów wynika, że odnalezione stworzenia wyróżniają się okazałym wzrostem (są o ok. 5 centymetrów wyższe od przeciętnego goryla), mają bardziej płaskie mordy niż większość prymatów, poruszają się pionowo na dwóch dolnych kończynach, często śpią w dużych naziemnych gniazdach (zwykle szympanсы zazwyczaj usadawiają się na drzewach), a poza tym mają zwyczaj przed wschodem i zachodem słońca wydawać głośne okrzyki, nie obawiając się (w przeciwieństwie do szympanсов), że mogą tym samym przyciągnąć uwagę lwów i hien.

Wizualizacja hybrydy człowieka i szympansa autorstwa R. Doukina⁷⁶

⁷⁴ Dokumenty dotyczące wczesnego etapu życia i twórczości znajdują się w Centralnym Państwowym Archiwum Obwodu Moskiewskiego, zob.: Центральный государственный архив Московской области, личный архивный фонд Иванова (ЦГАМО), ф. 837.

⁷⁵ Zob. G.H. Bourne, *The ape people*, Nowy Jork 1971, s. 261–262; Ch.L. Remington, *An experimental study of man's genetic relationship to great apes, by means of interspecific hybridization*, [w:] J. Kat, *Experimentation with human beings*, Nowy Jork 1971, s. 461–464; J.M. Bedford, *Why mammalian gametes don't mix*, „Nature” 1981, nr 291, s. 287.

⁷⁶ Zob. N. Burson, *Evolution II*, Museum of Contemporary Photography, [online] <<http://www.mocp.org/>> [dostęp: 20.01.2011].

„Hybrydowy »człowiek«, który odpowiada antropoidom, od urodzenia rośnie szybciej niż zwykły, w wieku trzech-czterech lat osiąga niebываłą siłę, jest o wiele bardziej wytrzymały na ból, niewybredny w jedzeniu, ponad wszelkie uciechy przedkłada zabawy miłosne. Najważniejsza jego przewaga nad istotami żywymi, włączając »człowieka«, to łatwość sterowania nim i bezwzględne posłuszeństwo. Możliwości wykorzystania są bezgraniczne – od pracy na wilgotnym przodku po służbę wojskową” – tak pisał Iwanow w liście do swojego przyjaciela jeszcze podczas pobytu w Afryce. Powyższe zapiski możemy rozpatrywać jedynie jako wyraz idei uczonego, gdyż wszystkie dowody jego „medycznych sukcesów” zniknęły bez śladu.

Eksperyment z małpo-człowiekiem wydawał się profesorowi godnym podsumowaniem dzieła życia. Jednak w tym przypadku chodziło o eksperyment na żywym człowieku, stąd w naturalny sposób rodziło się pytanie o stronę moralną oraz etyczną badań prowadzonych przez „Czerwonego Frankensteina”, jak określał radzieckiego uczonego pisarz O. Szyszkin⁷⁷. Próba odpowiedzi na pytanie, czy eksperymenty prowadzone przez radzieckiego uczonego na początku XX w. nad uzyskaniem hybrydy człowieka i małpy były zwykłym historycznym kuriozum, czy (podobnie jak w przypadku sztucznej inseminacji zwierząt domowych) o kilka dziesięcioleci wyprzedzały osiągnięcia uczonych innych krajów, w dużej mierze zależy od naszego stanowiska wobec etycznej i prawnej strony tych doświadczeń⁷⁸. Dlatego też autorzy publikacji poświęconych pracy naukowej i doświadczeniom Iwanowa reprezentują biegunowo odmienne stanowiska. Przez jednych jest on uznawany za wybitnego uczonego i wówczas moralna strona jego badań nie jest rozpatrywana, inni kładą nacisk na amoralność takich doświadczeń, a samego Iwanowa traktują jak szarlatana, odmawiając jego pracom naukowości⁷⁹. Czy możemy mu jednak zarzucić brak etyki i zwyrodnienie? W tym przypadku należy uwzględnić wyznaczniki moralne minionej epoki⁸⁰. Doświadczenia

⁷⁷ Zob. O. Шишкин, *Красный Франкенштейн. Секретные эксперименты Кремля*, Москва 2003, s. 281–282.

⁷⁸ Brak podstaw prawnych do oceny przeprowadzonych przez Iwanowa badań z punktu widzenia zapisów kodeksu karnego potwierdził w połowie lat 20. XX w. specjalista z zakresu niemieckiego prawa karnego. Sprawę badał na wniosek redaktora jednego z niemieckich czasopism medycznych. Zob. na ten temat: J. Schwalbe, *Biologische Verwandtschaft zwischen Mensch und anthropoidem Affen: Korrespondenzen*, „Deutsche medizinische Wochenschrift” z 6 sierpnia 1926, nr 32, s. 1351; idem, *Biologische Verwandtschaft zwischen Mensch und anthropoidem Affen: Feuilleton*, „Deutsche medizinische Wochenschrift” z 27 sierpnia 1926, nr 35, s. 1479–1480.

⁷⁹ Zob. m.in. П.Н. Скاتкин, *Илья Иванович Иванов – выдающийся биолог*, Москва 1964; Э.П. Фридман, *История Сухумского питомника обезьян...*; К. Россиянов, *Высшие биологические виды: Илья Иванов и его эксперименты в области скрещивания людей с человекоподобными обезьянами*, „Science in Context” 2002, nr 15, s. 277–316.

⁸⁰ W kontekście moralno-estetycznych poglądów tamtej epoki, nie koncentrując się na aspekcie „tajemnic Kremla”, rozpatruje historię rosyjskiego uczonego K. Rossijanow w swojej pracy *Niebezpieczne związki...*, zob. К.О. Россиянов, *Опасные связи: И. И. Иванов и опыты скрещивания человека с человекообразными обезьянами*, „Вопросы истории естествознания и техники” 2006, nr 1, s. 3–51. Sam Iwanow uważał, że analizowanie połączenia dwóch komórek w kategoriach

Iwanowa wpisują się bowiem w szeroki kontekst fenomenalnych odkryć w dziedzinie biologii, a w konsekwencji i odważnych eksperymentów medycznych podejmowanych w latach 20. i 30. XX w. na całym świecie.

Ironią losu był fakt, że uczony, który poświęcił swoje życie wdrożeniu szalonych zamysłów zgodnie z oczekiwaniami Stalina i jego otoczenia, sam stał się ofiarą sowieckiego reżimu. Jak należy przypuszczać, rzeczywistych przyczyn aresztu i zsyłki należy upatrywać w fakcie braku zadowalających rezultatów rozpoczętych badań, za co przyszło radzieckiemu uczonemu zapłacić wysoką cenę.

SUMMARY

An experiment aiming to create an invincible human-ape hybrid seemed to be a worthy project that would crown the scientific achievements of Professor Ilya Ivanov. The experiment was to be conducted on a live human being, and it raised moral and ethical concerns. An answer the question whether the Soviet scientist's efforts to create a human-ape hybrid at the beginning of the 20th century were merely a historical curiosity or were decades ahead of other scientific achievements would be largely based on our attitude towards the moral and ethical implications of the experiment.

The authors of publications discussing Ivanov's project take radically different positions. Whereas some regard Ivanov as an outstanding scientist whose work should not be subject to moral assessment, others accentuate the amoral nature of his experiments and consider him to be a charlatan whose projects fall outside the realm of science. Should Ivanov be accused of moral and ethical depravity? Before passing the final judgment, we should take a closer look at the moral compass of the 20th century. Ivanov's work fits into a broader context of biological discoveries and bold medical experiments which were carried out throughout the world in the 1920s and 1930s.

Ironically, the scientist who devoted his life to pursuit of Stalin's absurd ideas became a victim of the Soviet regime. Ivanov paid a high price for his inability to deliver satisfactory research results, which ultimately led to his arrest and exile.

moralnych jest bzdurą – por. E. Iwanow, *Die wissenschaftliche und praktische Bedeutung der Methode der künstlichen Befruchtung bei Säugetieren*, [w:] *Verhandlungen des VIII. Internationalen Zoologen-Kongresses zu Graz, 15–20 August 1910*, pod red. R. von Stummera-Traunfelsa, Jena 1912, s. 623–631.